

QƏDİM YUNAN FƏLSƏFƏSİ VƏ ONUN KLASSİK MƏRHƏLƏSİ

Eldar Şahgəldiyev
Xəzər Universiteti,
fəlsəfə doktoru

Rima Məmmədova
Xəzər Universiteti,
doktorant

Xülasə

Fəlsəfə mühüm elmlərdən biri hesab olunur. Onu digər elmlərin mənbəyi və beşiyi adlandırmışdır. Antik yunan fəlsəfəsində gələcək dünyagörüşünün bütün tipləri rüqeym halında mövcud olmuşdur. Bu dövrdə Yunanıstan Fales, Pifaqor, Aristotel, Platon və s. kimi görkəmli filosoflar və müdriklər yetişmiş, müxtəlif fəlsəfi cərəyanların və məktəblərin bünövrəsi qoyulmuşdur. Bu məqalədə "fəlsəfə nədir" və "antik yunan fəlsəfəsi"nin mərhələləri, bu dövrdə yaşayan və fəaliyyət göstərən önəmli filosofların və məktəblərin çax mühüm fikirləri, kəşfləri haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: Fəlsəfə, antik yunan fəlsəfəsi, filosof.

Giriş

Fəlsəfəni bütün elmlərin və biliklər sisteminin mənbəyi hesab etmək olar. Onun məqsədləri, mahiyyəti, başlanma tarixi, həll etdiyi problemlər və dəyərləri haqqında çoxlu sayda məqalələr və tədqiqatlar vardır. Fəlsəfə müxtəlif suallara cavab verməyə çalışdığı üçün onun çoxlu sayda qolları və cərəyanları emalə gəlmişdir. Fəlsəfə sonsuz sayda suallardan və bu suallara xeyli cür müxtəlif cavablardan ibarətdir. Fəlsəfədə qarşıya qoyulmuş sualın tam cavabı da yoxdur və filosoflar bu suallara müxtəlif prizmalardan baxaraq, cavablandırmağa çalışırlar.

Fəlsəfənin yaranma tarixində də bəzi mübahisələr mövcuddur. Bəzi alimlər fəlsəfənin Qədim Şərqdə, xüsusilə Hindistanda, digərləri isə Yunanıstanda yurandığını qeyd edirlər. Əslində, fəlsəfənin yaranma tarixi dəqiq məlum olmasa da, insanlar ilk dəfə şeylərin təbiəti və hadisələrin səbəbləri haqqında düşünməyə başlayan andan fəlsəfə elminin tarixinin başlanğıcı hesab etmək lazımdır (1, səh. 5).

Filosoflar "fəlsəfə" nədir?" - sualına müxtəlif izahatlar və təriflər vermişdir. Sokratın tələbələri fəlsəfəni həqiqətə məhəbbət elmi adlandırmışlar. Platon fəlsəfəni təmiz, ümumünün dərk edilməsi kimi izah edirdi. Demokrit və Epikür isə fəlsəfəni əqlin tələblərinə uyğun olaraq xoşbəxt yaşamaq sənəti hesab edirdilər. Alman filosofu Kant "fəlsəfə nədir?" sualına daha düzgün cavab verməyə ya-

xınlamışdır. İmmanuel Kanta görə fəlsəfə nəzəri cəhətdən formalaşdırılmış dünyagörüşdür (1, səh. 6) və sair.

Fəlsəfə insan biliyinin ən qədim sahələrindən biri, dünyagörüşü xarakterli problemlərin qoyulmasına və həllinə yönəlmiş mədəni fəaliyyətin xüsusi sahəsidir (8, səh. 7). Julian Marias öz "Fəlsəfə tarixi" kitabında fəlsəfə üçün belə tərif vermişdir: "Fəlsəfə ən mühüm yaşam tərzidir və bu yaşam təzi müəyyən biliklərdən ibarətdir" (5, səh. 1)

"Fəlsəfə" sözü yunan mənşəli olub, "fikrətə" (sofiya) "məhəbbət" (filos) deməkdir. Bəzi tarixi sənədlərə görə bu sözün yaranması Herodot, Heraklit və Pifaqorun adı ilə bağlıdır. Bu sözün ilk dəfə Pifaqor (b.e.ə. təqribən 580-500-ci illər) müdrikliliyə və düzgün həyat tərzinə can atan insanlar bəreində işləmişdir. Lakin bu sözün mənasını ilk dəfə Platon (b.e.ə. 428-348-ci illər) və Aristotel (b.e.ə. 384-322-ci illər) dərinlən təhlil etmişlər. Fəlsəfəni xüsusi bir elm kimi ilk dəfə fərqləndirən Platon olmuşdur (8, səh. 7).

Beləliklə, "fəlsəfə" sözü müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənələrdə başa düşülürdü. Bununla belə, bütün hallarda bu söz biliyin xüsusi bir növü olan həqiqətə, müdrikliliyə məhəbbət, dərin təfəkkür, həyat fəaliyyətinin düzgün oriyentirlərinin axtarışı və tapılması, insan həyatının düşündürülmüş şəkildə qurulması yollarını nəzərdə tuturdu. Fəlsəfə dünyagörüşü, bütövlükdə dünyaya və insanın bu dünyaya münasibətinə baxışların məcmuəsidir (8, səh. 7).

Qədim yunan fəlsəfəsi

Fəlsəfənin ilk dəfə harda yaranması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi alimlər Şərqi fəlsəfənin beşiyi, digərləri isə onun mənbəyini Qərbdə axtarırlar.

Azərbaycanın humanitar və sosial elmlər və eləcə də riyaziyyat sahəsində tanınmış professoru Hamlet İsa-xanlı öz mülahizələrində qeyd etmişdir ki, "qədim yunan elminin Şərqdən bəhrələndiyi şübhə doğurmur. Elm əvvəlcə

məlum elmi nəticələrin mənimsənilməsindən başlayır. Qədim Yunan elmi və mədəniyyətinin çiçəkləndiyi dövrdən çox-çox əvvəl Şumer, Babilistan, Misir elmi və mədəniyyəti böyük uğur qazanmışdı. Yunanların mənimsəməsi üçün əsas yer (yaxın yer, qonşu) Misir və Babilistan, həmçinin İran (İran vasitəsilə Hindistan?) idi. Pifaqorun, Falesin və digər yunan müfəkkirlərinin şərqə səyahətləri,

şərqdən öyrəndikləri haqqında yunan tarixçi və filosofları dəfələrlə açıq yazmışlar. Anaksimandr, Heraklit və Demokritus kimi filosofların da Şərqdən behrələndikləri qəbul olunmuşdur (Demokritus özül Asiya və Afrikamı ən çox gəzən, öyrənən filosof olduğunu deyirdi). Misir elmi, Misir bilik və bacarığı, həmçinin Babilistan, Aşuriya və İran haqqında yunanlar (məsələn, Herodotus) xüsusi hörmətlə danışmış, Babilistan riyaziyyatçıları və astronomlarının, Misirlilərin həkim və müfəkkirlərin adlarını çəkmişlər (bəzi Romalı müəlliflər də). Herodotus Misir təqviminin (il hər biri 30 gündən ibarət 12 aydan və ilin sonunda əlavə olunan beş gündən ibarətdir) üstünlüyü, Misirdə hündərinin kağı və Babil astronomiyasının gücü (Günəş saati-Sundial/gnomon və gündüzlün 12 saata bölünməsi) haqqında yazır." (10, səh.28-29)

Antik fəlsəfə dövründə fəlsəfə ayrıca bir fənn kimi meydana gəlmiş və iki fəlsəfə məktəbindən ibarət olmuşdur: Qədim Yunanıstan və Qədim Roma.

Antik fəlsəfə Milet şəhərində yaranmış və ilk yunan fəlsəfi məktəbi Milet məktəbi adlandırılmışdır (1, səh.102). Yunan fəlsəfəsi yunan mifologiyasının, əsətlərinin və dinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Yunanlar ilk insanlar idi

ki, hər hansı bir fikri dəyişdirdilər, səbəb axtarırdılar və həmçinin digər filosoflarla fikir mübadiləsi aparır və hətta tənqid edirdilər (2, səh. 4).

Antik fəlsəfə 4 mərhələdən ibarətdir. Onun sonuncu mərhələsi Roma fəlsəfəsi olduğu üçün, antik yunan fəlsəfəsinin inkişafı əsasən üç əsas mərhələdən ibarətdir: (1, səh. 103)

1. Birinci mərhələ Milet məktəbi hesab olunur. Bu dövrün fəlsəfi təsəvvürlərin çoxu Homerin və Hesiodun qədim gətirdiklərinə əsaslanır. Milet məktəbi həmçinin ilk elmi tənqidi cəhdi hesab olunur. Bu mərhələyə Heraklit və Eleya məktəbi də daxil edilir.

2. İkinci mərhələ böyük filosofların və görkəmli müfəkkirlərin yetişdiyi dövr hesab olunur. Sokrat, Platon, Aristotel, Levkipp, Demokrit, Pifaqor məktəbi bu dövrə aiddir.

3. Üçüncü mərhələ ellinizm mərhələsi adlanır. Bu dövrdə yunan quldarlıq cəmiyyəti tənəzzilə uğrayır və onun yerinə Yunanıstanda bir sıra əyalətlər müstəqillik əldə edir. Daha sonra isə Makedoniyalı İsgəndərin imperiyası yaranır. Bu dövrdə fəlsəfə inkişaf etməyə başlayır və bir sıra fəlsəfi sistemlər və məktəblər meydana gəlir.

Qədim yunan fəlsəfəsinin I mərhələsi

Əvvəlcədən qeyd etdiyimiz kimi, bu mərhələ Milet məktəbi hesab olunur. Bu mərhələni həmçinin Sokratə qədərki mərhələ də adlandırırlar. Bu mərhələ bəzi mənbələrdə b.e.s. VI-V əsrləri (1, səh. 103), digər mənbələrdə isə b.e. ə. VII-VI (8, səh. 95) əsrləri əhatə etdiyi göstərilir. Bu dövrdə iki böyük məktəb - Milet və Eleya məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Fales, Anaksimandr, Anaksimən Milet məktəbinin, Heraklit, Parmenid və Ksenofan Eleya məktəbinin nümayəndələridir.

Fales Yunanıstanın "Ən Ağıllı Yeddi Adamı"ndan biridir. O, tarixdə mühəndis, astronom, riyaziyyatçı və siyasətçi kimi tanınır (5, səh. 13). Fales piramidaların kölgəsi onların hündürlüyü ilə eyni olduğu halda kölgəni ölçmə yolu ilə piramidaların da hündürlüyünü müəyyənləşdirmək məsələsini həll etmişdir. O, günəşin tutulacağı qəbqəcadan söyləmişdir. O, həmçinin naviqasiya avadanlıqlarının yaxşılaşdırılması üçün öz riyazi biliklərindən istifadə etmişdir. O, Günəş saatlarına görə vaxtı dəqiq müəyyənləşdirənlərin birincisi olmuşdu (6, səh. 15).

Milet məktəbinin nümayəndələrindən biri də Anaksimandr olmuşdur. Onun əsərlərindən yalnız üç fraqment bizim zamanımıza qədər saxlanılmışdır. Aristotelin əsərlərində onun fikirləri ilə bağlı şərhlər də mövcuddur (6, səh.22). Riyaziyyatda və astronomiyada olan bəzi kəşflər onun adı ilə əlaqəlidir. Ehtimal olunur ki, dünyanın ilk xəritəsini də o yaratmışdır (5, səh. 14). Anaksimandra görə, günəşin dairəsi yerden 28 dəfə, ayın dairəsi isə Yerden 19 dəfə böyükdür. Onun fikrincə bütün canlılar günəşin buxarlandığı rütubətdən yaranır. Onun fikrincə, insanlar balaqdan əmələ gəlmişdir (1, səh. 104).

Milet məktəbinin üçüncü böyük nümayəndəsi Anaksimən olmuşdur. O, iki yeni anlayışı ilə adını tarixə yazdı. Birincisi, o, həyatın ilk başlanğıc elementi kimi havanı əsas götürürdü. O qeyd edirdi ki, hər şey havadan əmələ

gəlir və sonda da havaya çevrilir. Onun ikinci qeydi isə ondan ibarətdir ki, şeylər havadan xüsusi yolla - kondensasiya və damılaşdırma vasitəsilə əmələ gəlir (5, səh. 15).

Eleya məktəbinin banisi və Parmenid müəllimi Ksenofan olmuşdur. O, fəlsəfə tarixində ilk dəfə belə fikir söyləmişdir ki, bütün allahlar insan təxəyyülünün məhsuludur. İnsanlar allahları özələrinə bənzər yaradaraq, özələrinin fiziki cizgilərini və əxlaqi qüsurlarını da onlara əid etmişlər. Onun fikrincə, kainat vahiddir. Allah var və o hər şeyi görür, eşidir amma nəfəs almır. O, ağıldır və əbədidir. Ksenofana görə, insanlar allah tərəfindən yaradılmışdır və torpaqdan və sudan doğulmuşdur (1, səh. 105)

Eleya məktəbinin ən böyük nümayəndələrindən biri Parmeniddir. O, "Təbiət haqqında poema" adlı məşhur əsərini yazmışdır. Bu poema şəklinde olan əsər "Həqiqətin yolu" və "Mülahizənin yolu" adlı iki hissədən ibarətdir. O Yer kürə şəklində olduğunu demişdir. Kainat od və torpaqdan ibarətdir. Birincisi yaradıcı, ikincisi isə cism və əyadır. O, Allahı şar şəklində təsvir etmişdir. Onun fikrincə, kainat əbədi və təpənəməzdir (1, səh. 105).

Məlumatlara görə, Heraklit kral ailəsində anadan olmuş və hakimiyyəti öz qardaşına təhvil verərək özünü fəlsəfəyə həsr etmişdir. Onun ən böyük kəlamlarından biri belə olmuşdur: "Hər şey hərəkətdədir və dəyişir. Heç kim eyni çayda iki dəfə üzə bilməz. Çay eyni ola bilər, amma su eyni deyildir". Heraklitə görə hər şey oddan əmələ gəlir, mütəmadi olaraq dəyişir və suya, havaya, torpağa dönüb, daha sonra yenidən oda çevrilir (5, səh. 27 və 4, səh. 83).

Göründüyü kimi qədim yunan fəlsəfəsinin birinci mərhələsində bir çox cəmlər, riyaziyyat, astronomiya, siyasət, fəlsəfə inkişaf etməyə, Yer forması, insanların və kainatın yaranma mənbəyi və Allah haqqında fikirlər irəlilənməyə başlayır. Mənbələrə görə dünyanın ilk xəritəsi də bu dövrdə hazırlanmışdır.

Qədim yunan fəlsəfəsinin II mərhələsi

Sokrat, Platon, Aristotel, Levkipp, Demokrit, Pifaqor məktəbinin rəhbərləri qədim yunan fəlsəfəsinin ikinci mərhələsini təmsil edirlər.

Pifaqor məktəbi Pifaqor tərəfindən yaradılmışdır. O, fəlsəfə sözünü ilk dəfə işləmiş və özünü də filosof adlandırmışdır (1, səh. 106). Pifaqorun yaratdığı məktəb sektaya oxşayırdı və onların qəribə qanunları var idi. Məsələn, onlar ot və paxla yemirdilər, həmçinin onlara yun paltar geyinməyə, yerə düşmüş nəyisə qaldırmağa və odu demirle alqıdırmağa icazə yox idi (5, səh. 16). Pifaqorçular maddi elementlərdən deyil, strukturlardan, formalardan, riyazi münasibətlərdən çıxış edirdilər. Onlar, təbiət riyaziyyatın köməyi ilə kəşf oluna bilər deyirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, riyazi strukturlar və münasibətlər bütün şeylərin əsasında yatır, yəni substansiyadırlar (6, səh. 35).

Levkipp atomist materializmi təmsil edirdi. O, atomistikənin əsası qoymuşdur. Atomistikaya görə dünyada hər şey ən xırda, sadə və bölünməz hissəciklərdən - atomlardan və boşluqdan ibarətdir. O, mütləq boşluq və bu boşluqda hərəkət edən atomlar anlayışlarını elmə gətirmişdir (8, səh. 111).

Antik fəlsəfədə atomizm Demokrit tərəfindən təmsil olunmuşdur. Atomizm müxtəlif formalarda ifadə olunmuşdur. Ya bir neçə keyfiyyətinə görə müxtəlif mədələr dünyanın başlanğıcı kimi götürülür, yaxud da keyfiyyətinə görə vahid (atom) başlanğıcı kimi qəbul edilirdi. Demokrit varlıq, qeyri-varlıq və boşluq anlayışlarını ayırmışdır. Demokritə görə, varlıq boşluq vasitəsilə hissəciklərə bölünmüşdür. Onlar bölünməzdir, yəni atomdur, öz aralarında onlar forma, hərəkət, böyüklük, çəki və sair xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Dünya atomlar və onların hərəkətindən ibarətdir. Hərəkət atomların təbiətidir. Hərəkətin xarakteri təxminən sayəsində deyisiz (1, səh. 108 və 6, səh. 32).

Sokrat Yunan fəlsəfəsinin ən mühüm müdriklərindən biridir. Onun Antistaf, Aristipp, Evklid, Ksenofon və Platon kimi tələbələri olub. O, heç vaxt heç bir əsər yazmayıb və onun fəlsəfi fikirləri tələbələrindən əsərləri ilə bizə gəlib çatmışdır. Bu hal Sokrat-Platon münasibətlərində daha aşkar biruzə verilməmişdir. Belə ki, Platonun demək olar ki, bütün dialoqlarında, xüsusilə, "Qanunlar"nda Sokrat mühüm iştirakçı olaraq qalır.

Aristotel elmdə iki yeniliyin Sokrata aid olduğunu bildirmişdir. Bunalar induktiv dəlillər və universal təriflərdir (3, səh. 104 və 9, səh. 153). Sokrat insan, onun təhsili və tərbiyəsi məsələsini fəlsəfəyə gətirən ilk filosofdur. O, həmçinin dialektik metodun banisidir (1, səh. 111). Onun "Öz - özünü dərk et" və "Mən bir şeyi bilirəm ki, heç nə bilmirəm" kimi kəlamları indiyənədək filosofların dilindən düşmür. O, insanlarda dörd keyfiyyəti yüksək qiymətləndirirdi: müdriklik, cəsurluq, zəyirxahlıq və ədalətlik.

Sokrat "fəzilət" və "bilyi"nin vahid təşkil etdiyini

deyirdi. Ona görə ədalətin nə olduğunu bilən insan əslində ədalətli hərəkət edəcəkdir. Ədalətin nə olduğunu bilən və ədalətli hərəkət edən insan "xoşbəxt" olacaqdır. Sokrata görə düzgün bilik insanın məxsusi olaraq nə olduğunu bilmədir, əxlaqi olaraq (ədalətli olaraq) hərəkət etmək əslində özünü insan adına uyğun bir şəkildə aparmaq deməkdir (6, səh. 71).

Platon Avropa fəlsəfəsinin banisi hesab olunur. Onun fikirləri təkamülü göstərir. O fəlsəfəyə ilk dəfə "ideya" anlayışını gətirir və onun problemləri ilə məşğul olur. (5, səh. 43). O, öz fəlsəfəsini üç hissəyə - dialektika, fizika və etikaya bölmür. Dialektika varlıq, fizika təbiət və etika isə məənviyyət haqqında təlim sayılırdı (1, səh. 118).

Platon özünün ideya anlayışını belə izah edirdi: İdeyalar məkandan və zamandan asılı olmayaraq mövcuddur. Onlar məkan-zaman xassələrinin köməyi ilə təsvir oluna bilməz. Lakin məkan və zamanda qavranılan şeylər bu və ya digər tərzdə ideyalarla əlaqədə olmalıdırlar. Bir sözün ideyalar zamanında və məkanda mövcud deyillər, onlar yaranırlar və yox olurlar. Onlar deyisizdir (6, səh. 86-87).

Platona görə, ideya müəyyən predmetlər sinfinin formasıdır. Predmetlər ideyaların olmasına şahidlik edir. Özlü də ayrı-ayrı predmetlər yaranır və məhv olurlar (insanlar doğulur və ölürlər), sinif, nəsil isə saxlanılır. Platon bu ideyaların saxlanılmasına bütün şeylərin saxlanılması səbəbləri kimi baxmışdır. Hər bir ideya hər bir şey üçün bir növ ilk obrazdır. Hər bir şey isə bu ideyaların bənzəridir. Məsələn, "ədalət" ideyası bütün ədalətli əməllərin ilk obrazıdır və hər bir ayrıca götürülmüş ədalətli hərəkət "ədalətin özünün "bənzəri" kimi çıxış edir (1, səh. 114).

Ümumiyyətlə, Platonun "dialektika" təlimi eyni zamanda ideyalar nəzəriyyəsi adlanır. Platona görə, "hər bir anlayışa varlıq uyğun gəlir. Nəinki ayrı-ayrı insan fərdləri - Sokrat, Diogen, həmçinin xüsusi varlıqlar, xüsusi mahiyyətlər - insanın ümumi anlayışına müvafiq olan mahiyyətlər də mövcuddur. Yaxud: ayrı-ayrı stollar deyil, xüsusi varlıq - stol anlayışına müvafiq gələn varlıqlar da mövcuddur. Həmin mahiyyətləri Platon ideyalar (yaxud növlər) adlandırmışdır. Platon eyni zamanda predmetlərin ümumi xassəsini işləmişdir. Məsələn, stol "stolluq", at - "atlıq" və s. Platona görə bilik hissi obrazların ümumiləşdirilməsidir. Beləliklə, Platon fəlsəfəsinin mərkəzində qnoşologiya - idrak nəzəriyyəsi durur. Platona görə, ideyalar haqiqi varlıqdır, ideyaların heç biri yaranmır və məhv olmur, ideya öz - özlü ilə eynidir. İdeya - hissi qavranılan predmetlərin mahiyyəti və səbəbidir. İdeya yoxdursa, haqqında olan şey də yoxdur. Daha dəqiq desək, gözəllik yoxdursa, gözəl şeylər də yoxdur; insan ideyası yoxdursa, konkret adamlar (Platon, Sokrat) da yoxdur. Beləliklə, ideya müəyyən predmetlər sinfinin formasıdır. Predmetlər ideyaların ol-

masına şahidlik edirlər. Özü də ayrı – ayrı predmetlər yaradır və məhv olurlar (insanlar doğulur və ölürlər), sınıf, nəsil isə saxlanılır. Platon bu ideyaların saxlanılmasına bütün şeylərin saxlanılması səbəbləri kimi baxmışdır. Hər bir ideya hər bir şey üçün bir növ ilk obrazdır (paradiqmadır). Hər bir şey isə bu ideyaların bənzəridir. Məsələn, “ədalət özü”, yaxud ədalət ideyası bütün ədalətli əməllərin ilk obrazıdır (paradiqmadır), hər bir ayrıca göstürülmüş ədalətli hərəkət “ədalətin özünün” bənzəri kimi çıxış edir.

Platona görə, hər bir ideya özliyində ayrı – ayrı predmetlərin mükəmməliyyətidir. Məsələn, gözəllik ideyası, yaxud “gözəlliyin özü” mükəmməl gözəllikdir. (bu barədə “Pir” dialoqunda ətraflı danışılır). Ayrı – ayrı predmetlər isə nisbi mənada gözəldir, onlar heç vaxt öz gözəlliklərində mükəmməl ola bilməzlər. Platon ideyalar ierarxiyasını tərtib edir. Burada ən yüksək pillədə Ali ideya – xeyrin özü, gözəlliyin özü, mükəmməliyin özü oturur. Özü bu barədə bir söz deməyə də ola bilər ki, Platon ali ideya dedikdə Allaha nəzərdə tutmuşdur” (11, səh.1).

Platonun “Timey” dialoqu fizikaya həsr olunmuşdur. Platona görə təbiət ancaq varlıqdır. Ona görə də bilik predmet ola bilməz. Platon üçün bilik riyaziyyatdır, həmçinin metafizikadır. Metafizika - ideyalar, ruhlar haqqında təlimdir. Təbiət haqqında təlim rəylərə, mülhizələrə aiddir. Həqiqi biliyə isə ruh haqqında təlim aiddir. Ruh özünün təcəssüm olduğu cismani təbiətdən əvvəl mövcud olur və çox vaxt ideyalarla eynicimlidir. Ruh görünməzdir, bölünməzdir, ölməzdir və hissə-dilməzdir. Ruh özünün hərəkətsiz ulduzunda yerləşir, sonra isə yere enir və təcəssüm olunur. Birinci təcəssüm insan bədənində olur. Ruhun sonrakı taleyi onun həmin bədəndəki davranışından asılıdır. Özünün həqiqi vətəni və vəzifəsini başa düşən ruhlar bədən öldükdən sonra yenidən ulduzlarına qayıdır və təzədən təcəssüm etmək növbəsini gözləyir. Platon ruhun bədənədən bədənə keçməsinə inanırdı. Heyvanların mövcudluğunu da bununla izah edirdi. Onun fikrincə heyvanlar ruhun günahlarını yumaq üçün yaradılmışdır (1, səh. 115).

Platonun etika təliminin əsası “xeyir” anlayışının başa düşülməsinə həsr olunmuşdur. Xeyir şəxsi xüsusiyyətlərlə ölçülür, o, mükəmməl cəmiyyətin olması ilə əlaqədardır. Platonun etikanı fərdi deyil, sosialdır. Platon insanları 3 tipə bölmür: Əgər insanda əqli cəhət üstünlük təşkil edirsə, onda həmin insanlara həqiqi biliyin, ideyalar biliyinin təzahür etdiyi müdriklik xas olur. Əgər affektiv hissə üstünlük təşkil edirsə, onda həmin insanlara igidlik, mərdlik xas olur. Və sonuncu, yəni ehtiraslı ruhun üstünlük təşkil etdiyi insanlar isə fiziki əməllə məşğul olmalıdırlar. Çünki onlar cismani-fiziki aləmə həddindən artıq bağlıdırlar. Platonun fikrincə, hər üç xüsusiyyət (əqli, affektiv və ehtiraslı) bütün insanlarda var, amma sadəcə bunlardan biri dominanlığa təşkil edir (1, səh. 116).

Yunan fəlsəfəsinin və həmçinin dünya fəlsəfəsinin

ən mühüm filosoflarından biri Aristoteldir. O, fəlsəfənin inkişaf tarixində mühüm rol oynamış öz dəyərli fikirləri ilə yadda qalmışdır. Aristotel qnoseologiyanın məntiq nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməsini daha da inkişaf etdirmişdir. O, elmi 3 hissəyə bölmür: nəzəri və ya spekulativ elm, praktik elm və poetik elm. Elmin bu üç bölgüsü 3 həyat tərzini və üç elm formasının yaranmasına səbəb olur (5, səh. 61).

Aristotelin kateqoriyalar haqqında təlimi Platonun ideyalar nəzəriyyəsinə əsaslanır. Aristotel iki kateqoriyanı: mahiyyət və keyfiyyət kateqoriyalarını fərqləndirir. Mahiyyət başqaşemədə deyil özlündə yaşayır. Xeyirxahlıq ideyası və xeyirxahlığın özü mahiyyət və keyfiyyətə aiddir. Keyfiyyət həmişə hansısa mahiyyətə uyğun gəlir. Keyfiyyət-öz-özlüyündə mövcud deyildir. Mahiyyət mübtədədir, keyfiyyət isə xəbər (1, səh. 117).

Aristotelin materiya və forma haqqında da təlimi vardır. O, ilk filosofdur ki, materiya anlayışını dövrinəyə gətirmişdir. Aristotela görə forma predmetin zahiri görünüşü deyil, materialı müəyyən şey olmağa məcbur edən əməli başlanğıcdır (1, səh. 118). O, “Metafizika” əsərini materiya və forma probleminə həsr etmişdir.

Aristotel həmçinin mahiyyətin dərk olunması haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, hadisələri anlamaq üçün səbəbləri bilmək gərəkdir, həmin səbəbləri ki, hadisəni indi olduğu kimi edirlər. Aristotelin ontologiyasında bütün şeylərin fundamental xassələri və şeyləri indi olduqları kimi edən fundamental səbəblər nəzərdən keçirilir. Onun açar sözləri aşağıdakılardır (6, səh 118):

1. Substansiya
2. Forma/materiya
3. Dörd səbəb
4. Həqiqi/potensial; dəyişiklik
5. Teologiya

Aristotel “dörd səbəb”lə bizi əhatə edən dəyişikliklər haqqında öz fikrini ifadə edir. Birinci sual belədir: Nədən düzəldiləcək? Məsələn, ayaqqabı düzəltmək istəyirik və o nədən düzələcək sualına deridən düzələcək kimi cavab veririk. İkinci sual: Kim düzələcək? Əgər səhhət insan tərəfindən düzəldilən ayaqlardan gedirsə, əlbəttə bu sualın cavabı başqaqçı olacaq. Üçüncü sual isə nə düzəldilir? Bu sualın cavabı isə ayaqqabıdır. Dördüncü sual isə belədir: Nə üçün düzəldilir? Bu sualın cavabını da ayaqqabı misal ilə cavablandırmaq - geyinmək üçün. Sonuncu sual Aristotel sonuncu səbəb adlandırır. Hər nə edirik edək, bizim nailiyyətimiz son deməkdir (7, səh 39-41).

Qədim yunan fəlsəfəsinin ikinci mərhələsi də fəlsəfənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. İlk dəfə “Fəlsəfə” və “filosof” sözü bu mərhələdə işlədilmişdir. İkinci mərhələdə müxtəlif yeni anlayışlar (ideya və materiya) əmələ gəlmiş, dünyanın atomlardan yaranması fikri irəli sürülmüş, insan və onun təhsil və tərbiyə məsələləri araşdırılmışdır.

Qədim yunan fəlsəfəsinin III mərhələsi

Bizim eradan əvvəl IV əsrin sonlarına yaxın yunan demokratiyasında böhran güclənirdi. Yunan polisleri özlərinin siyasi müstəqilliklərini itirmişdilər. Afina Makedoniyalı İsgəndərin yaratdığı imperiyanın tərkibinə daxil olmuşdu. Bu dövrdə yunan fəlsəfəsində yeni bir mərhələ - ellinizm başladı. Ellin fəlsəfəsinin əsas cərəyanları *skeptisizm, stoisizm və epikürçülük* idi.

Skeptisizm bizim eradan əvvəl IV əsrdə meydana gəlmiş və yunanca "akzeptikos" nəzərdən keçirən, tədqiq edən deməkdir. Bu fəlsəfi cərəyan əvvəlki filosofların müxtəlif məsələləri əqli mülahizələrin köməyi ilə izah etmək cəhdini prosedində bir-birinə zidd olan fikirlərin olmasına cavab olaraq yaranmışdı. Onların fikrincə, biz şeylər haqqında heç nə bilə bilmərik və buna görə də onlar haqqında mülahizələr yürütməkdən çəkinməliyik. Onların fikrincə, cisim və hadisələrin mahiyyəti yox, yalnız zahiri görünüşü dərk edilə bilər. Əməli həyat üçün təkə zarici görünüşün dərk olunması kifayətdir. Fikrə əsaslanan məlumatlar yoxlanılmalıdır. Skeptisizmə görə həqiqətin meyanı yoxdur (1, səh. 119).

Stoiklər ellinizm dövrünün ən məşhur fəlsəfi məktəblərindən biridir. Onların həyat ideali sakitlik, daxili və xarici qıcıqlandıran amillərə reaksiya verməmək qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Onların fikrincə, insanın vəzifəsi təkə müdrik olub həzz almağı bacarmaq deyildir, xeyirxah fəaliyyət göstərməkdir. Bunun üçün də əvvəlcə insanlar xeyirxahlıq nədir onu bilməlidirlər (1, 119-120).

Epikürçülük fəlsəfəsinin əsasını yunan filosofu Epikür qoymuşdur. O, özünün "Epikür bağı" adlı məktəbini yaratmış və orada öz təlimlərini keçməyə başlamışdır. Epikürün təlimində başlıca yer xəşmətliyə əsaslanan devranış etihasıdır. Söhbət cəmiyyətdən deyil, ayrıca fərdən gedir. İctimai ittifaq ali məqsəd deyil, fərdin xəşmətliyi üçün ancaq vasitədir (1, səh. 121).

Epikürçülərin həyatı fəlsəfəsini belə ifadə etmək olar:

1. Mövcud olan yeganə nemət həzzdir.

2. Maksimal həzzi təmin etmək üçün nemətin o dövrlərinə öz tutmaq gərəkdir ki, biz onlara nəzarət etmək iqtidarında yığıq (6, səh. 148).

Yunan fəlsəfəsinin üçüncü dövrü yaranmış məktəbləri ilə fəlsəfənin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Bu mərhələdə filosofların öz filosof yoldaşlarının fikirlərini tənqid etməsi və ya həmin fikirləri daha tutarlı delillərlə sübut etməsi mədəniyyəti inkişaf etmişdir.

Nəticə

Fəlsəfənin yaranma tarixinə dair xeyli mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bezi alimlər fəlsəfənin Qədim Şərqdə, digər alimlər isə Yunanıstanda yaranmış olduğunu iddia edirlər. Fəlsəfənin ilk dəfə Yunanıstanda yaranıb yaranmadığından əslilə olmayaraq yunan fəlsəfəsinin elmin yaranmasında, insanların dünyagörüşlərinin dəyişməsində və fəlsəfənin hal-hazırkı vəziyyətinə gəlməsində böyük rolün daımlıdır.

Antik Yunanıstanda fəlsəfədə yeni - yeni ideyaların, anlayışların, mülahizələrin, cərəyanların və məktəblərin yaranmasında mühim rol oynamışdır. Elm, texnologiyaya nə qədər inkişaf etsə də, filosoflar və elm adamları kainatın sirrini açmaq üçün antik yunan filosoflarına müraciət edir və onların əsərlərindən istifadə edirlər.

Summary

Philosophy is one of the important filed of sciences. It cradled the development of a multitude number of sciences. The roots of almost all types of world views existed in the ancient Greek philosophy. Philosophers such as Thales, Pythagoras, Aristotle, Plato and others were the prominent figures of this period. Various philosophical movements and schools were also settled in the given

period. The article discusses the subject matter of philosophy, the stages in the ancient Greek philosophy, significant ideas and discoveries by distinguished philosophers and schools of the era.

Key words: Philosophy, ancient Greek philosophy, philosopher.

Ədəbiyyat

1. Ağalar Şükürov. Fəlsəfə//Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı. Elm. 1997
2. Antony Kenny (Editor). The Oxford History of Western Philosophy. Oxford University Press. 1994
3. Frederick Copleston, S.J. A History of Philosophy// Greece and Rome. Vol 1. Doubleday. 1993
4. John Burnet. Early Greek Philosophy. 3rd edition. London: A & C Black. 1920
5. Julian Marias. History of Philosophy. New York. Dover Publications, Inc. 1967
6. Qumar Skirbekk, Nils Gilye. Fəlsəfə tarixi// Müasir dünyanın fəlsəfi qaynaqlarına bir baxış. Bakı. "Zəkiöglü" nəşriyyatı. 2007
7. Mortimer J. Adler. Aristotel for Everybody. Difficult Thought Made Easy. Macmillan Publishing Co., Inc. 1978
8. Ramiz Mehdiyev. Fəlsəfə//Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı. "Şərq-Qərb". 2010
9. Taylor A.E. Socrates. The man and his Thoughts. Anchor Books edition. 1953
10. Həmlet İsaşanlı: "1-ci mülahizə - Tarix, elm və fəlsəfə. Yunan sivilizasiyası Şərqdən bəhrələnmir...", səh. 28-29 (Bax: Həmlet İsaşanlı "Elm və fəlsəfə tarixi. Qədim dövr". <http://www.khazar.org/en/menus/111/lectures>)
11. Platon məktəbi: <http://haqqinda.az/Felsofe/38796-Platon+mektabi.html>. -P.3